

PAP MILÁN

Az örök hála és a megtett út. A „felszabadulás” három ünnepe a szocialista Budapesten¹

*Eternal gratitude and the historical road taken.
Three commemorations of Soviet ‘liberation’
in socialist Budapest*

Absztrakt

Tanulmányomban Magyarország szovjet „felszabadításának” kultuszát és propagandáját elemzem, a budapesti politikai megemlékezésekre fektetve a hangsúlyt. A hivatalos emlékezés és az emlékmű-politika Budapesten a háború utáni kommunista identifikációs projekt meghatározó része volt. Budapest esetében három évfordulón (1950, 1970, 1985), a magyar szocializmus három különböző történelmi-fejlődési szakaszában mutatom be a „felszabadulás” emlékeztének alakulását a következő szempontok szerint: az ostrom helyi emlékeztének kialakítása, az emlékezés nyilvános terének megteremtése és a tömegek helyi mozgósítása a szovjet „felszabadítás” megünneplésére. Bár április 4. megünneplése, legalábbis hivatalos szinten, hagyományt teremtett, a „felszabadulás” emlékezte a magyar szocializmus különböző történelmi szakaszaiban egymásra épülő tartalmakkal telítődött. Április 4. ideológiai tartalma a szovjet katonai győzelem ünnepléséből egyre inkább a magyar szocializmus társadalmi fejlődésének megidézésévé vált.

Kulcsszavak: emlékezetpolitika, szocializmus, világháború, propaganda, Budapest

Abstract

My study analyses the cult and propaganda of the Soviet ‘liberation’ of Hungary, focusing on political commemoration in Budapest. Official commemoration and memory politics in Budapest were a crucial part of the post-war communist identification project. I analyse the evolution of the ‘liberation’ memory in Budapest in relation to three distinct historical-developmental phases of Hungarian socialism, commemorating three anniversaries (1950, 1970, and 1985): the establishment of a public space of remembrance, the formation of a local memory

¹ A tanulmány egy korábbi változatához fűzött javaslataiért Fazekas Zsuzsannának, Máthé Áronnak és a kézirat névtelen bírálójának szeretnék köszönetet mondani. A „felszabadulás”, „felszabadítás” fogalmi mai napig éles szakmai és közéleti viták tárgyát képezik. A szövegnek e kérdés nem tárgya, és nem is kíván igazságot tenni e vitában, ezért a jelzett fogalmakat idézőjelben szerepeltetjük.

of the siege, and the local mobilization of the masses to commemorate the Soviet 'liberation'. Although the celebration of the 4th of April was a tradition, at least at the official level, the memory of the 'liberation' was saturated with overlapping contents in the different historical phases of Hungarian socialism. The ideological content of the 4th of April increasingly changed from a celebration of the Soviet military victory to an evocation of the social development of Hungarian socialism.

Keywords: memory politics, socialism, world war, propaganda, Budapest

„Hálával és szeretettel köszöntjük fővárosunkban a felszabadító Vörös Hadsereget, mely a náci horda leverésével megszabadított bennünket az elnyomatás és rabság minden borzalmától és lehetővé tette számunkra, hogy végre szabadon kezünkbe vehessük sorsunk intézését. Soha nem felejtjük el, hogy a Vörös Hadsereg vérét áldozta a mi népünk szabadságáért is, hogy ágyúinak pusztító tüzével szétverte a szabadságszerető népek bestiális ellenségét, a fasiszta reakciót és ezzel szabad utat nyitott azoknak a demokratikus népi erőknél, melyek kibontakozása és megerősödése lesz az egyedüli biztos záloga a független, szabad Magyarországnak” – a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kiáltványának ezen mondataival jelent meg a *Szabadság* című napilap 1945. január 19-én.² Ekkorra már az összes budapesti híd romokban hevert a Dunában, a pesti oldalról a szovjetek gyakorlatilag kiszorították a védekező Harmadik Birodalom és a Magyar Királyság csapatait, és megkezdődtek a harcok a Margit-szigeten. Budapest ostroma még hetekig tartott, de a szovjet „felszabadításról” szóló narratíva már készen állt az elkövetkezendő négy évtized számára.

Ma már kiterjedt ismereteink vannak Budapest ostromáról, a Magyarország területén átvonuló Vörös Hadsereg tevékenységéről, az áldozatokról és a háborús károkról.³ Az 1945 és 1989 közötti évtizedekben azonban egy mítosszá növelt történetet mondott el az állami hatalom évről évre február 13. és április 4. alkalmából. Ennek megfelelően minden évben megemlékezéseket tartottak országszerte különböző időpontokban

² Hálával és szeretettel. *Szabadság*, 1945. január 19., 1. A felhívás a *Szabadság* első számában jelent meg. A lap az antifasiszta egységbe tömörült pártok (kiszáradtak, szociáldemokraták, kommunisták, parasztpártiak) üzenetét tolmácsolta, szerkesztését a kezdeti időben Darvas József, Kállai Gyula és Zilahy Lajos vállalta.

³ Az elmúlt évtizedekben számos történeti mű született Magyarország második világháborús történetéről és Budapest hosszú ostromáról. Az előbbiről lásd Eby 2007, az utóbbiról lásd Ungváry 2021; Nevenkin 2020 és Mihályi–Rohánszky–Tulok 2022. Az utóbbi években egyre több szubjektív visszaemlékezés, napló stb. jelenik meg Budapest ostromáról. Az egyik legjobb kiadvány a bevezetővel ellátott, kerületek szerinti ostromnaplókat bemutató, 2021-es kötet Bank Barbara, Mihályi Balázs és Tóth Gábor összeállításában. Az ostromnaplóírás sajátosságairól lásd Tóth Gábor tanulmányát e számban.

szeptembertől áprilisig, amelyek az április 4-i ünnepségben csúcsosodtak.⁴ Utóbbi majdhogynem egyedülálló volt a kelet-európai kommunista térségben, mivel nem a nácik elleni nemzeti felkelésről, hanem a Vörös Hadsereg sikeréről emlékezett meg: a nácik által előzőnlött országokban, valamint a volt tengelyhatalmakkal szövetséges Romániában és Bulgáriában a nemzeti ellenállás és a náciellenes puccs tetteiről és hőseiről emlékeztek meg.⁵ Kivételt képezett, és egyben a magyar mintára hasonlított a Német Demokratikus Köztársaság szocialista ünnepkultúrája. Az NDK-ban 1950 és 1967 között munkaszüneti napon ünnepelték május 8-át, a „felszabadulás napját” (*der Tag der Befreiung*).⁶

A kommunista diktatúra négy évtizedében a Vörös Hadsereg „felszabadítása” a magyar szocializmus történeti narratívájának egyik megkérdőjelezhetetlen alapját alkotta.⁷ Ennek két ideológiai célja volt. Először is, a Szovjetunió iránti katonai és politikai hűség évről évre megerősítést nyert a megemlékezéseken, kifejezve a „magyar nép háláját” a „felszabadulásért”. A „felszabadulás” politikai emlékezete és a Vörös Hadsereg kultusza Magyarországon azt szolgálta, hogy „Hitler utolsó csatlósából” a Szovjetunió hűséges szövetségese legyen. Ez az egyik oldalról egy kulturális mozgósítást kívánt meg, főként az évfordulók alkalmából, míg a mindennapokban az elhallgatás stratégiáit kényszerítette ki. A magyar hadsereg háborús veszteségei, a magyar katonák mint a háború áldozatai legkorábban a hetvenes években váltak a közbeszéd tárgyává,⁸ de komo-

4 A „felszabadulás” emlékezete tehát a kollektív emlékezet része volt. Ahogy Iwona Irwin-Zarecka írja: „A kollektív emlékezet végül is értékes erőforrás a társadalmi kötelek fenntartásához és a tekintély igénybevételéhez, a cselekvés mozgósításához és legitimálásához.” Irwin-Zarecka 2017, 67.

5 Lengyelországban a lengyel kommunisták szovjet támogatású júliusi kiáltványa (1944. július 22.) kikiáltásának napja 1945-től 1989-ig nemzeti ünnep volt. Bulgáriában az 1944. szeptember 9-i népfelkelés, Romániában az 1944. augusztus 23-i államcsíny és Csehszlovákiában a prágai felkelés (1945. május 5–8.) évfordulójáról emlékeztek meg a szocialista korszakban.

6 Az NDK-ban 1967-ben átstrukturálták az ünnepnapokat, számos protestáns ünnepnap mellett a „felszabadulás napja” is kikerült a munkaszüneti napok sorából. A keletnémet pártvezetés október 8-át emelte elsődleges hivatalos ünneppé, ami azzal járt, hogy racionalizálnia kellett a termelésből kieső napok számát. Az egyházi ünnepnapok visszaszorításának ideológiai célja így egybeesett a gazdasági racionalitás indoklásával.

7 A mesternarratíváról mint kultuszról lásd Connerton 1989, 70–71 és Todorov 2003, 142–147.

8 Nemeskürty István 1972-ben írta az első széles körben ismert művet Magyarországon, amely a Magyar 2. hadsereg elesett katonáit a tekintélyelvű Horthy-rendszer mártírjaiként mutatta be. A magyar honvédség második világháborús tevékenységéről lásd Ungváry 2006. A magyar hadsereg háborús felelősségét (népirtás) kiemelő versengő narratíváról lásd Krausz–Varga 2013, az ezzel szembeállított történészi értékelést lásd Ungváry 2015.

lyabban csak a rendszerváltás után vált kutatható és nyilvánosan kibeszélhető eseménnyé. A szovjet hadsereg által a civil lakosságnak okozott szenvedések, különösen a helyi nők elleni szexuális erőszak, egészen az utóbbi évekig az elhallgatott múlt részét képezték.⁹

Másodszor, a „felszabadulás” az említett történelmi narratívában egybeesett a szocialista rendszer kialakulásával, így meghatározta az új Magyarország társadalmi fejlődésének kezdetét. Nem csupán arról volt szó tehát, hogy a „felszabadulás” mint kezdő időpont kerül megünneplésre, hanem az azóta eltelt időt, az újjáépítést és a politikai, gazdasági és társadalmi fejlődést is színpadra kívánta állítani a hatalom. Ennek egyik formája volt az, amely forradalomként írta le az 1945 és az utána következő évek időszakát, megmagyarázandó, hogy Magyarországon hogyan létezhetett fegyveres felkelés és társadalmi harc nélkül is forradalmi rendszer.¹⁰ A rendszer fejlődésének eredményeit így újból és újból elmesélhette az állampárti propaganda, és e narratívák változásából jól következtethetünk a hatalom önmagáról alkotott képére is.

A következő oldalakon Magyarország szovjet „felszabadításának” kultuszát és propagandáját idézzük és elemezzük, a budapesti politikai megemlékezésekre fektetve a hangsúlyt. A hivatalos emlékezés és az emlékmű-politika Budapesten a háború utáni kommunista identifikációs projekt meghatározó része volt.¹¹ Utóbbi a szocialista politikai kultúra helyi formájának előállítását, vagyis a helyi plebejus hagyományok, a magyar történelem szabadságharcos-függetlenségi tradícióinak és a jövőbe mutató, szovjet típusú államépítés és társadalmi víziók elemeinek összeolvadását célozta.¹² A kettő összekapcsolására a háború utáni Magyarországon az emlékezetpolitika ideológusai és káderei számára a szovjet „felszabadulás” kommunista narratívája jelentett értelmezési keretet.

9 A szovjet megszállásról átfogó jellegű betekintést nyújt az L. Balogh Béni által szerkesztett, 2015-ös kötet. A könyv bevezető tanulmánya ismerteti a Vörös Hadsereg magyarországi tevékenységével kapcsolatos dokumentumkiadványokat és történelmi feldolgozásokat, olyan érzékeny kérdésekben is, mint a deportálások, a „málenkij robot” vagy a szovjet katonák által Magyarországon elkövetett szexuális bűncselekmények. Lásd: uo. 13–67.

10 Máthé 2015.

11 A háborús emlékművek identitásképzési folyamatáról lásd Koselleck 2002. A kosellecki elméletben az első világháború után megjelenő névtelen katona emlékműve egy közösségi traumára, ugyanakkor hősiesség helytállásra irányítja a figyelmet, amelyet a szemlélő képes lehet átérzeni, sőt azonosítani magát egy-egy közösségi érzettel. Az országszerte felállított szovjet katona emlékművei elsősorban a hősiesség áldozat érzetét kívánták kelteni.

12 A szovjet fesztiválokról mint politikai gyakorlatról, ideológiáról, propagandáról és hagyományról lásd Lane 1981; van Gelderen 1993 és Rolf 2013.

A szovjet „felszabadítás” háborús aktusa tehát, mint kitalált hagyomány,¹³ az ötvenes évek elejétől kezdve fejtette ki propagandisztikus hatását, annak ellenére, hogy narratívája a legtöbb esetben eltért a személyes, családi vagy közösségi emlékezettől, vagy azzal szöges ellentétben állt. Budapest esetében ez a kitalált hagyomány egyrészt a szovjet hősiesség és az antifasiszta (elsősorban kommunista) ellenállás hangsúlyozásában, másrészt a második világháború végén Budapest ostromának fontosságában, illetve az ostrom egyes eseményeinek és tényeinek elhallgatásában nyilvánult meg.

Budapest esetében három évfordulón (1950, 1970, 1985), a magyar szocializmus három különböző történelmi-fejlődési szakaszában mutatom be a „felszabadulás” emlékezetének alakulását a következő szempontok szerint: az ostrom helyi emlékezetének kialakítása, az emlékezés nyilvános terének megteremtése, és a tömegek helyi mozgósítása a szovjet „felszabadítás” megünneplésére.

A magyar sztálinizmus és a hidegháborús mozgósítás

1945. április 8-án még nem dördültek el az utolsó lövések a nyugat-magyarországi fronton, amikor a hivatalos politika az ország „felszabadulását” ünnepelte. A Nemzeti Múzeum kertjében Budapest főpolgármestere, az ideiglenes kormány megbízottja és a politikai pártok képviselői emlékeztek. Néhány nappal korábban Debrecenben az ideiglenes kormány miniszterelnöke, Dálnoki Miklós Béla mondott köszönetet a szovjeteknek. A háború utáni konszolidáció évében a politikai pártok konszenzusát kifejező ünnepek és koszorúzások a budapesti dolgozók szervezett felvonulásával egészültek ki.¹⁴ A kommunista hatalomátvétel után ezeket a megemlékezéseket a szocialista Magyarország katonai-hazafias

13 Itt azonban csak analógia útján támaszkodhatunk az Eric Hobsbawm által kidolgozott kitalált hagyományok fogalmára. Az államszocialista ideológia és propaganda olyan tettekhez kötötte a megemlékezéseket, amelyek narratívájuk szerint a magyar nép többségének régóta fennálló akaratát fejezték ki. Így Magyarország Vörös Hadsereg általi felszabadításával ez a küzdelem a kizsákmányolt osztályok győzelmével ért véget. A „kitalált hagyomány” meghatározásáról lásd Hobsbawm 1983, 1.

14 Felszabadulását ünnepli a magyar nép. *Szabad Nép*, 1945. április 10. Lásd még Debreczeni-Droppán 2020.

kultuszává alakították át. A Hősök terén először 1950-ben tartottak katonai parádét betetőzve a munkásfelvonulást és a dolgozók ünnepeit. A megemlékezések gyakorlatának ez az ideológiai fordulata kétségtelenül a hidegháborús mozgósítással függött össze, amellyel a magyar sztálinista vezetés szimbolikusan is csatlakozni kívánt a kommunista blokk politikai irányvonalához.

1950-ben a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) hatalma csúcán állt, nagy gazdasági és társadalmi átalakítási programok zajlottak: februárban megkezdődött az első ötéves terv, a hónap végén pedig megtartotta első országos kongresszusát az előző évben Magyarországon is útnak induló sztahanovista mozgalom.¹⁵ Hónapokkal április előtt meghírdették és május elsejéig meghosszabbították a munkaversenyeket. A szocialista kampányok mellett a hidegháborús feszültségek is tetőfokára hágtek, elsősorban a Tito-ellenes propaganda csúcsra járatásával és a háborús készülődéssel. Utóbbi jól kifejeződött a szovjet mintára újjászervezett Magyar Néphadsereg jelentős személyi és technikai fejlesztéseiben.¹⁶ Az ötvenes évek elején egy erősen militarizált társadalom kialakítása lett a cél, amelynek az állandó háborús készültség mellett a munka frontján is bizonyítania kellett. Ebben a militarizált társadalmi kontextusban az MDP vezetése úgy döntött, hogy a „felszabadulásról” való április 4-i megemlékezés jelentőségét még az 1848–49-es nemzeti ünnep, március 15. rovására is megnöveli. A javaslat előadója a magyarországi kommunista kultúrpolitika vezetője, Révai József volt. Révai azt is kilátásba helyezte, hogy az ünnepi előkészületekbe az egyházakat is be kell vonni.¹⁷ Az 1950. évi 10. tvr. a „felszabadulás” napját nemzeti ünneppé, valamint a „megbonthatatlan szovjet–magyar barátság” napjává nyilvánította.¹⁸

Az áprilisi országos megemlékezést megelőzte a szovjet–magyar barátság hónapja, a szovjet Vörös Hadsereg megalakulásának 32. évfordulója,

15 A szovjet modellről és a sztahanovista mozgalom történetéről lásd Siegelbaum 1988.

16 Germuska 2010, 28–34.

17 „Törekedni kell arra, hogy április 4-ét az egyházakban is nemzeti ünnepként ünnepeljék. A református és az evangélikus egyházakban ezt minden további nélkül elérhetjük. A katolikus püspököket is fel kell szólítani, hogy vegyenek részt a nemzeti ünnepen, és az előrelátható elutasításukat fel kell használni a leleplezésükre. Ugyanakkor megyei bizottságainknak törekedni kell arra, hogy minél több katolikus papot rávegyünk arra, hogy április 4-én prédikációban hirdessék a nemzeti ünnep jelentőségét.” MNL OL 276. f. 54. cs. f. 84. ó. e. 28. Javaslat a Titkárságnak április 4-e megünneplésére. Magyar Dolgozók Pártja Titkársága. 1950. február 1.

18 1950. évi 10. számú törvényerejű rendelet április 4-ének, Magyarország felszabadulása napjának nemzeti ünneppé nyilvánításáról.

amelyet Magyarországon is megünnepeltek,¹⁹ és természetesen Budapest „felszabadításának” február 13-i megemlékezése. Ez utóbbit a párt az országos „felszabadítási” ünnepség főpróbájának tekintette. A budapesti ostrom befejezésének évfordulóján az ünnepségek középpontjában a Szovjet Vörös Hadsereg Szabadság téri emlékműve állt. Itt a párt, a szakszervezetek, a hadsereg, a rendőrség és az Államvédelmi Hatóság képviselői koszorúzták meg az emlékművet. Az ünnepséget felvonulás kísérte, melynek célja a magyar rendvédelmi és honvédelmi erők bemutatása volt. Más helyszíneken, így az Akadémia épülete előtti téren a kormány és a parlament képviselői, az MDP főkaderei, illetve Pongrácz Kálmán, Budapest polgármestere²⁰ és társadalmi szervezetek képviselői emlékeztek az ostromra.²¹

1950-re Budapesten kialakultak azok a terek, amelyek a kikerülhetetlen politikai emlékezet jegyeit hordozták, természetesen a kommunista szemléletnek megfelelő, erősen szelektív emlékezetpolitika elrendezése szerint. A 1945-ben felállított Szovjet Vörös Hadsereg emlékműve mellett a Gellért-hegyen álló, 1947-ben átadott Szabadság-szobor jelentette a megemlékezések térbeli súlypontját. A Kisfaludi Stróbl Zsigmond által tervezett emlékmű-kompozíciót őrző „szovjet felszabadító szobrát” az 1956-os forradalomban döntötték le. Ugyanakkor már 1945-ben felállítottak két másik, szovjet hősi emlékművet is: a budai oldalon, a Gellért téren egy vörös csillaggal díszített piramis, a pesti oldalon pedig a Vigadó (akkor Molotov) téren egy magas oszlopon nyugvó vadászrepülőgép állt a háború utolsó évében.²² Budapest legfontosabb útjainak és tereinek egy részét átnevezték, legtöbb esetben e közterek a szovjet pártvezetés és a Vörös Hadsereg vezetőinek nevét kapták: Sztálin utca és Sztálin tér, a már említett Vigadó előtti tér Vjacseszlav Molotov nevével, a Vorosilov út, a Malinovszkij átjáró és a Tolbuhin körút. Fontos pont a városon kívül

19 A szabadság és a béke megingathatatlan előharcosa: a dicső Szovjet Hadsereg. *Szabad Nép*, 1950. február 24.

20 Pongrácz ekkor még a polgármesteri tisztséget viselte, majd 1950 májusától, a tanácsrendszer bevezetésével a fővárosi tanács elnökeként tevékenykedett.

21 Budapest felszabadításának ötödik évfordulójáról ünnepségeken emlékezett meg a főváros népe. *Szabad Nép*, 1950. február 14.

22 Az 1945-ös törvény 9. §-a rendelkezett „a Budapest felszabadításakor elesett szovjet katonákról való megemlékezésről”. Az 1947. évi XIX. törvény „a szovjet-orosz katonai emlékművek és hősi temetők kegyeleti gondozása” címmel lépett hatályba, és az egész országban érvényes volt. Budapest közterületeinek ideológiai megszállásáról a háború utáni években lásd Potó 2003, 17–168. A háborús emlékművek szerepéről a „múltbeli háborúk státuszának felerősítésében, ellentmondásában vagy hangsúlytalanításában” lásd Mayo 1988.

a Budapeستől délkeletre a mártírhalált halt, magyar származású szovjet fegyverszüneti követ vecsési emlékműve. Steinmetz Miklós²³ szobrát 1948 végén, halálának negyedik évfordulóján avatták fel.

Az április 4-i országos ünnepség sikeres színrevitele céljából a pártvezetés és a helyi pártszervezetek mintegy fél évvel korábban megkezdték a felkészülést.²⁴ Április 2-án érkezett a Magyar Szabadságharcos Szövetség²⁵ által szervezett felszabadító gyűlés a Steinmetz-emlékműhöz. Másnap a budapesti repülőtéren landolt egy prominens szovjet delegáció: a küldöttséget a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság korábbi elnöke, Kliment Vorosilov marsall vezette. A szovjet küldöttség további tagjaként érkezett Vlagyimir Szviridov, a Szovjetunió hőse, aki gépesített hadteste parancsnokaként harcolt Budapest ostromában és a SZEB elnökhelyetteseként Vorosilov után a második ember volt a háborút követő években Magyarországon, valamint Mihail Szuszlov, az SZKP KB tagja, ebben az időben a *Pravda* szovjet pártnapilap főszerkesztője és Sztálin megbízható ideológusa.²⁶ A szovjet küldöttség tagjaként Magyarországra érkezett Alekszandr Goncsár, a szovjet Sztálin-díjas író is. Goncsár regényfolyama, a *Zászlóvivők* az európai hadszínterről, azon belül a magyarországi harcokról számolt be a propaganda elvárásaihoz híven, így a szovjet Vörös Hadsereg propagandájának egyik elsődleges forrása volt a Szovjetunióban és Kelet-Európában is.²⁷ A szovjetek az új kommunista Kína küldötteivel és a keleti blokk más tisztviselőivel együtt vettek részt a Parlamentben rendezett banketten és az Állami Operaház épületében tartott gálán, amelyen Vorosilov és Rákosi Mátyás is beszédet mondott. Ugyanezen a napon a küldöttségek, elsőként mindig a szovjetek, megkoszorúzták a Szabadság téri Szabadság-emlékművet és a Vörös Hadsereg

23 Három évvel később, 1951 decemberében az ostrom másik elesett fegyverszüneti megbízottja, Osztapenko százados dinamikus emlékművet kapott a Budapeستől délnyugatra fekvő Budaörsön. Ugyanebben a hónapban készült el és avatták fel Sztálin nyolcméteres bronzszobrát, hogy teljessé váljon a budapesti közterületek látványos szovjetizálása.

24 A MDP titkársága március 22-én fogadta el az április 4-i ünnepség végleges menetrendjét. 276. f. 54. cs. 91. ő. e. MDP KV Agitációs Osztály: Az április 4-i ünnepségek sorrendje. 1950. március 22.

25 A Magyar Szabadságharcos Szövetség országos félkatonai szervezet volt az állampárt irányítása alatt, amelynek utódszervezete, a Magyar Honvédelmi Szövetség a rendszerváltásig működött.

26 Vorosilov marsall vezeti a felszabadulás ünnepére Magyarországra érkező szovjet küldöttséget. *Szabad Nép*, 1950. április 2.

27 Goncsár háborús irodalmi munkásságáról lásd Haga 2016. A *Zászlóvivők* az 1950-es évforduló alkalmából jelent meg először magyar nyelven, Rab Zsuzsa fordításában.

emlékművét. Ezen a helyen avatták fel Kisfaludi Stróbl másik szobrát is: a *Hála* elnevezésű szobor a magyar munkásokat és parasztokat ábrázoló, Sztálinnak címzett kompozíció volt.²⁸

Április 4-én a felvonulás és az azt követő ünnepek jelentették a legnagyobb szenzációt. A katonai felvonulás a Magyar Néphadsereg katonáit egy olyan szövetség tagjaként mutatta be, amely egy esetleges hidegháborús konfliktusban a harcok élére állna. A beszámolók szerint a felvonulást megfigyelő szovjet küldöttség tagjai elégedettek voltak a Magyar Néphadsereg felkészültségével. A katonai felvonulást a budapesti munkások menete követte; ez utóbbi szinte lemásolta a május 1-jei koreográfiát. A felvonuláson Budapest kerületeinek és üzemeinek munkásai, a tömegszervezetek küldöttei és úttörők vonultak fel; kiemelkedő szerepet játszottak az élüzemek és a sztahanovisták. Délután három helyen felállított művészeti színpadok és vásári forgatag várta a főváros népét, a nap tűzijátékkal zárult.²⁹

Az 1950-es „felszabadulás” ünnepe nem csak hivatalos ünnepnappá válása okán jelent mérföldkövet. A háború utáni megemlékezések állami aktusát ekkor már messzemenőig szovjetizálta az állampárti propaganda: lefolyásában, külsőségeiben, szimbolikájában és üzeneteiben is a szovjet minta tudatos átvételét mutatta. Ez a fordulat hozzájárult hidegháborús „éberség”, tulajdonképpen a társadalmi pszichózis ébren tartásához. Másrészt az emléknap munkaszüneti nappá tétele az ünnep és üzeneteinek társadalmiasítását célozta, amelybe a munkásfelvonulással, a munkásoknak szánt ünnepléssel és az esti tűzijáték spektakulárával a hatalom önmagát a társadalommal együtt kívánta színpadra állítani. Az ötvenes években ezt a mintát kívánták megtartani, amely ennek ellenére sem szervesült a magyar társadalom ünnepkultúrájában. Nem csoda, hogy 1956 októberében a forradalmi ifjúság követeléselei között szerepelt március 15. ünnepi státuszának visszaállítása.³⁰

28 Leleplezték a Hála szobrát a Szabadság-téren. *Szabad Nép*, 1950. április 4.

29 Néphadseregünk erejének, fegyelmének és öntudatának ragyogó bizonyágtétele volt a káprázatos április 4-i díszszemle. *Szabad Nép*, 1950. április 6.

30 A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége által megfogalmazott tizenhat pont között tizenegyedikként szerepelt: „Új, nemzeti jellegű címert! A katonáknak új, a magyar hagyományoknak megfelelő egyenruhát! Március 15. legyen nemzeti ünnep, október 6. nemzeti gyásznap és tanítási szünet!”

A kádárizmus csúcán

A „felszabadulás” napjának 1970-es megünneplését, a negyedszázados évfordulóra tekintettel, már 1969 elejétől szervezni kezdték. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottságának (KB) agitprop osztálya januárban kidolgozta a jubileumi év programját, amelyet a MSZMP Politikai Bizottsága (PB) február elején jóváhagyott, hogy már tavasszal operatív bizottságokat hozzanak létre az ünnepségek megtartására. Az ünnepségsorozat 1969 szeptemberében – a szovjet katonák magyar területre való bevonulásának 25. évfordulóján – megkezdődött, és az eseménysorozat a következő év április 4-én érte el csúcspontját. 1970-re április 4. új ideológiai hangsúlyt kapott: a szocialista Magyarország történelme és eredményei kerültek az első helyre, míg a szovjet hadsereg iránti hála és a Szovjetunió felé való megkérdőjelezhetetlen elköteleződés a másodikra. Az ideológiai hangsúlyok kifejezése céljából érdemes felidézni az agitprop osztály tervezetét, amely az 1970-es megemlékezés hivatalos ideológiáját megalapozta: „Hazánk felszabadítása történelmünk nagy sorsfordulója, amellyel megvalósult nemzeti függetlenségünk. Népünk az emberi haladás, a szocializmus útjára léphetett. A magyar dolgozó nép negyedszázados odaadó munkájával a szovjet nép segítségével új hazát teremtett a romba döntött, kirabolt ország helyén. Az elmúlt 25 év minden nehézsége mellett is ezeréves múltunk legnagyobb és legeredményesebb időszaka volt, amelyre büszkék vagyunk. Munkásosztályunk nagy áldozatok, harcok árán, példás munkával, testvéri szövetségben más dolgozókkal kivívta a politikai hatalmat, leraktuk a szocializmus alapjait, s jelenleg a szocializmus teljes felépítésén dolgozunk. A párt vezetésével a magyar munkások, parasztok, értelmiségiek, alkotó munkával korszerű ipart, mezőgazdaságot, szocialista kultúrát teremtettek. Ma népünk bizakodva tekint a jövőbe.”³¹

Az ünnepségsorozat 1969. szeptember 23-án Battonyán,³² a helyi politikai bizottság szervezésében megrendezett megemlékezéssel kezdődött,

³¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/483. ó. e., 10-22. 11. Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1969. február 4.

³² A szocialista korszak történelmi narratívája szerint a kelet-magyarországi Battonya volt az első város, ahonnan a szovjet csapatok elérték Magyarországot. Valójában 1944 augusztusának végén léptek először szovjet csapatok az országba Észak-Erdélyben, amely akkor a Magyar Királyság része volt.

amelyen a kommunista párt és a kormány képviselői, köztük Czinege Lajos honvédelmi miniszter is részt vett. Ezt követően, december 3-án Szegeden megemlékeztek a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulásáról és programnyilatkozatának kihirdetéséről. A (baloldali) népfrentpolitika eszméjének népszerűsítése általában a Hazafias Népfrent Országos Tanácsa (HNFOT) reszortja volt a Kádár-korszakban, így a rendezvény szervezője itt is e társadalmi szervezet lett. A szegedi Nemzeti Színházban tartott ünnepségen végül Kádár János mondott beszédet. December 21-én aztán eljött a szovjetekkel szövetséges Ideiglenes Nemzetgyűlés és az 1944-es Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának negyedszázados évfordulója. Ennek megünneplésére a kormány, a néhai Nemzetgyűlés és a Népfrent küldöttsége érkezett Debrecenbe, sőt meghívott vendégként jelen voltak az egykori Nemzetgyűlés és az ideiglenes kormány még élő tagjai is. A debreceni hősi emlékművek megkoszorúzása után a kormány és a Hazafias Népfrent fogadást adott az Aranybikáiban, Debrecen egyik központi épületében.

A „felszabadulás” évfordulójának főpróbája a február közepén Budapesten tartott ünnepségsorozat volt, amelyre magas rangú delegáció érkezett Moszkvából. Budapest „felszabadulásának” napját az említett moszkvai küldöttség fogadása, a Szír³³ vezette partizáncsoport emlékművének felavatása a Szent István parkban, valamint a Pro Urbe- és Pro Arte-díjak átadása előzte meg. Az évforduló előestéjén a budapesti Vígszínházban állami és pártvezetők, a társadalmi szervezetek küldöttei és más meghívott vendégek részvételével gálaműsorra került sor. A február 13-i ünnepnapon koszorúzás következett a Gellért-hegyi felszabadulási emlékműnél, a Budai Önkéntes Ezred³⁴ emlékművénel, a román hősök sírjánál, valamint fogadást tartottak a „felszabadulás” tiszteletére a Budapesti Tanács dísztermében. Másnap a Szépművészeti Múzeumban megnyílt a Felsza-

33 Szír nem más, mint Weinberger Dezső, aki a második világháború előtt csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz. Magyarországon német megszállása után illegálisba vonult, és megalakította egységét, a Szír Csoportot. Ők robbantották fel a Metropol Hotelt, tizenkilenc SS-tiszt halálát okozva, és több robbantásos merényletet szerveztek a Nyilas Párt gyűlései ellen. Weinberger 1944 karácsonya után eltűnt: a szovjet katonai rendőrség tartóztatta le és a Gulag táboraiiban veszett nyoma. A Szír Csoport korabeli leírását lásd Emlékezés „Szír”-re. *Népszava*, 1969. november 27. Történelmi beszámolókat lásd Ungváry 2021, 316; Benedek–Vámos 1990, 39. A németellenes magyar ellenállásról Budapesten lásd Bartha 2021.

34 A Budai Önkéntes Ezredet Budapest ostromának végén, 1945 februárjában alapították. Tagjai a Vörös Hadsereg oldalán folytatták a harcot a náci Németország és magyar szövetségeseik ellen. Emlékművük ma is megtekinthető a budai Vérmezőn. Az ezred történetéről lásd Tóth 1980.

badulás emlékkiállítás.³⁵ Katona Imre, a budapesti pártszervezet titkára néhány nappal későbbi beszámolójában egyöntetűen pozitív hangon számolt be a fővárosi „felszabadulási” ünnep megvalósításáról, büszkén említve, hogy mindenki elégedett volt 25. évfordulóra szervezett programmal. Nemcsak a budapesti, hanem a vidéki párttitkároknak is tetszettek az ünnepek, és „[J]ó hatású volt az, hogy Kádár János elvtársat Budapest tüntette ki, s együtt kapta meg a kitüntetését pl. egy kőművessel.”³⁶ A sajtó, a televízió és a rádió, ahogyan az várható volt, mértéktartóan tudósított az eseményekről. A nemzetközi visszhang jól alakult, és a tájékoztató szerint még Nigéria központi lapja is megemlékezett a budapesti „felszabadítási” ünnepségről. A kommunista párt vezetői megnyugodtak, mert a moszkvai küldöttség vezetője azt mondta a magyarországi szovjet nagykövetnek, Fjodor Jegorovics Tyitovnak, hogy a budapesti ünnepség kiemelkedik a hasonló „felszabadulási” megemlékezések közül. A beszámoló szerint a februári szervezés tapasztalatait az országos ünnepség megszervezésénél is fel kell használni.³⁷

A következő hónapok is az április 4-i ünnepség előkészületeivel, megemlékezésekkel és előadásokkal teltek. A sajtó, a televízió és a rádió ezúttal nemcsak a huszonöt évvel korábbi háborús eseményeket idézte fel, hanem a szocialista Magyarország életszínvonal-emelő és közművelődési vívmányait és büszkeségeit is hirdette. Április 2-án, 1966 óta először, adták át ismét az állami kitüntetéseket, valamint a Kossuth-díjakat, az 1970. évi Kiváló művész-díjakat és más művészeti és irodalmi díjakat. A 25. évfordulóra való tekintettel az érdemeket széles körben adományozták, ezúttal külföldi állampolgároknak is. A Kossuth-díj első fokozatát az évforduló népfrenteszméjére tekintettel három olyan művész kapta, akik a korabeli szocialista Magyarország különböző eszmeáramlatait képviselték. A szocialista Bernáth Aurélt falfestményeiért, a nem kommunista, hanem polgári művészi attitűdöt valló, történelmi témákat bátran boncolgató Fábri Zoltán rendezőt humanista alkotásaiért, míg a korábban népi írónak minősített, ezért 1956 után nacionalistaként megbélyegzett Illyés

35 HU BFL – XXXV.1.a.4. 319. ó. e., 49–83. Az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO) tájékoztatója a felszabadulás 25. évfordulójával kapcsolatos budapesti ünnepekről. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülése, 1970. február 6.

36 HU BFL – XXXV.1. a. 4. 320. ó. e., 20. Tájékoztató a Budapest felszabadulásának 25. évfordulójával kapcsolatos ünnepek lebonyolításáról. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülése, 1970. február 20.

37 Uo. 20–21.

Gyulát addigi életművéért találták méltónak a díjra.³⁸ Ugyanezen a napon Fock Jenő kormányelnök felavatta az új metróvonal első, Örs Vezér tér és Deák tér közötti szakaszát, amelynek építése az 1950-ben kezdődött.

Az ünnepségsorozat végül április 3-án és 4-én tetőzött. 3-án reggel ismét több helyen tartottak koszorúzási ünnepségeket: a Szabadság téri szovjet hősi emlékműnél, a Hősök terén, a magyar hősi emlékműnél, valamint a „felszabadításban” részt vett többi hadsereg (román, bolgár, jugoszláv, angol és amerikai) emlékművénél. Ugyanakkor megkoszorúzták a város szinte valamennyi, a szovjet „felszabadításhoz” kapcsolódó szobrát és emlékművét, ahogyan a februári budapesti ünnepségeken is. Délután ünnepi ülést tartott az Országgyűlés, amelyen Kállai Gyula, az Országgyűlés elnöke rövidebb, Kádár János pedig hosszabb beszédet mondott. Kádár a hivatalos, a társadalmat és az értelmiségi eszmeáramlatokat integrálni kívánó ideológia és az új szocialista Magyarország narratívájának hangján beszélt. Kitért a magyar dolgozó nép elnyomás elleni évezredes harcára, a fasizmus ellen harcoló népek áldozatvállalására, a kommunisták és a Kommunista Párt szerepére, különösen az 1948 utáni új ország építésében. Megemlítette az 1956-os forradalmat és azt, hogy a nép, azaz a Kommunista Párt hatalma akkor veszélyben volt, de sikerült helyreállítaniuk a „szocialista legitimitást”. Természetesen hosszasan beszélt az elmúlt huszonöt év eredményeiről az életszínvonal, a munkakörülmények, a közművelődés és a nemzetközi kapcsolatok fejlődése terén. Ezután a Parlament meghallgatta Leonyid Brezsnyev szovjet főtitkárt, majd a Német Szocialista Egységpárt vezetőjét, Walter Ulbrichtot és a csehszlovák kommunisták főtitkárát, Gustav Husákot. A lengyel, a jugoszláv, a bolgár és a román kommunista párt – bár nem főtitkári szinten – szintén képviseltette magát az ünnepségen küldöttségével.³⁹

Majd eljött április 4. napja is. Délelőtt a Dózsa György úton és a Felvonulási téren katonai parádét tartottak, amelyen Czinege Lajos honvédelmi miniszter mondott ünnepi beszédet. A felvonulást mintegy 20-25 ezer sportoló és a kommunista ifjúsági szervezetek tagjainak felvonulása követte. Az *Esti Hírlap* így számolt be röviden az esemény egyik csúcspontjáról: „A felvonulási tér két oldalán 50 ezer budapesti és vidéki dolgozó, meghívott vendég foglalt helyét. A feldíszített téren a párt és a kormány

38 Kiosztották az 1970. évi állami és Kossuth-díjakat. *Népszabadság*, 1970. április 2.

39 Az Országgyűlés ünnepi ülése – A felszabadulás 25. évfordulóján Kádár János mondott beszédet. *Népszabadság*, 1970. április 4.

vezetői, valamint a külföldi delegációk előtt lezajlott katonai parádé képet adott haladó katonai hagyományainkból és a magyar néphadsereg korszerű fegyverzetéből. Jellemző: először láthatta a közönség a páncélozott szállító harcjárműveket, a szárazföldi csapatok harcát közvetlenül támogató, nagy tűzerejű sorozatvetőket, a különféle rendeltetésű rakétákat, az önjáró négycsövű légvédelmi gépágyúkat. Ezután kezdődött a 60 ezer budapesti fiatal menete. Az ifjúság demonstrációját óriási élőkép zárta: a Gorkij fasor bejáratánál magasba emelkedett a vörös csillag és Lenin portréja, a nemzeti színű, a béke és a nemzetközi munkásmozgalom vörös zászlajának keretében.⁴⁰ Az emléknapi végén az MSZMP KB, az Elnöki Tanács és a kormány fogadást adott az Országház Vadásztermében.

Budapesthez hasonlóan az egész országban ünnepelték a „felszabadulást”. A legkisebb városokban és falvakban ez azt jelentette, hogy megkoszorúzták a szovjet és a szövetséges katonák emlékművét, majd a helyi művelődési házban vagy a helyi tanácsházán tartottak ünnepségeket. A nagyobb városokban a kommunista ifjúsági szervezet avatőünnepségeit rendezték meg, a múzeumok pedig tematikus gyűjteményekkel idézték fel az elmúlt negyedszázad történelmét. A Vas megyei Nemesmedvesen, ahol a szocialista történelmi narratíva szerint 1945. április 4-én az átvonuló szovjet frontok nyugati irányban elhagyták az országot, veteránok és volt partizánok találkozóját szervezték.

Ahogy az 1950-es ünnepség, a negyedszázados évforduló is a diktatúra színrevitelét szolgálta. Szembeötlő azonban a különbség a két ünnep narratívája között, holott az ünnep „díszleteiként” funkcionáló fővárosi emlékhelyek nagyrészt 1970-ben is hasonló háttérként szolgáltak. A negyedszázados ünnep a szocialista építés sikerét, a megreformált diktatúra fejlődő szellemét kívánta megjeleníteni. A huszonöt évvel korábbi események példaként szolgáltak arra, hogy honnan kellett újraépíteni az országot, és mennyit változott Magyarország a háborús pusztítás óta. A szovjet hadsereg iránti hála továbbra is az ünnep kötelező elemét mutatta, ugyanakkor a szovjet–magyar kapcsolat már egy kifejlett, virágzó állapotában került bemutatásra. Ráadásul az 1970-es ünnepség kapcsolódott Lenin születésének századik évfordulójához, így a bolsevik vezérré való emlékekezést az állami propaganda a „felszabadulás” évfordulójához is kötötte. A negyedszázados évfordulóval a szovjetizált ünnep olyan ele-

40 Ünnepelt az ország. *Esti Hírlap*, 1970. április 6.

mei nyilvánultak meg, amelyek, ha nem is annyira nagyszabású módon, de a későbbi április 4-ék kötelező gyakorlataivá váltak a következő húsz évre is.

Az utolsó katonai parádé

Az 1985-ös jubileumi évet kevésbé nagyszabású előkészületek előzték meg az országban, mint a korábbi évfordulókat. Ebben az évtizedes rutin mellett szerepet játszott a bizonytalan világpolitikai helyzet és a Magyar Szocialista Munkáspárt közelgő márciusi kongresszusa is. Ami viszont aggodalomra adhatott okot, hogy a hidegháború alakulása, a két világhatalom közötti feszült katonai helyzet állandósult 1985 első felében. Azok a változások, amelyek később a Varsói Szerződés katonai tömbjének felbomlásával, tehát a hidegháború végével jártak, 1985 korai hónapjaiban még egyáltalán nem adták semmilyen jelüket. Ami az Egyesült Államokat illeti, bár 1984 elején fordulat következett be Reagan külpolitikájában,⁴¹ a korábbi évek hidegháborús retorikája még mindig jelen volt. A szocialista blokk országainak – köztük Magyarországnak – híreit és sajtóját is a Reagan-féle csillagháborús program (*The Strategic Defense Initiative*), a genfi leszerelési folyamat bizonytalansága és a nicaraguai ellenforradalmi terrrorsoportok, a kontrák amerikai támogatása foglalkoztatta. Az utóbbi konfliktusban a szocialista blokk államai egyöntetűen támogatták anyagi és katonai eszközökkel a Daniel Ortega vezette Sandinista Nemzeti Felszabadítási Frontot. Ami azonban eleinte nagyobb bizonytalanságot okozott a szocialista államokban, az az 1985 márciusában Moszkvában lezajlott hatalom- és generációváltás volt. Konsztantyin Csernyenko halálával a reformszellemű Mihail Gorbacsov vette át a főtitkári posztot, és 1985 nyarára sikeresen távolította el a hatalomból legnagyobb riválisát, a szovjet katonai-ipari komplexum emberét, Grigorij Romanovot. 1985 márciusának végén azonban Gorbacsov politikai irányvonala korántsem volt kiszámítható, nyugaton ekkor még csak találgatások léteztek a genfi leszerelési konferencia jövőjéről.⁴²

⁴¹ Fischer 2017.

⁴² Brown 1996, 53–88.

Ebben a bizonytalan világpolitikai helyzetben az MSZMP 1985. március 25. és 28. között tartotta meg a párt XIII. kongresszusát. A kongresszus elsősorban két kérdéssel foglalkozott: a párt fiatalításával és egy esetleges vezetői generációváltással, valamint a gazdasági lassulás, az ellátási problémák és a kényszerű áremelések hatásaival. A nemzetközi helyzet fent említett bizonytalansága miatt a MSZMP-ben a generációváltás nem járt sikerrel. A korábbi évtizedekben számos vezető kádert leváltottak, de a pártvezetés gyakorlatilag érintetlen maradt. Mint ahogy a gazdaságpolitikában sem volt érzékelhető komoly változtatási szándék. Az akkor negyven éve „felszabadult” Magyarországon a politikai élet stagnált, miközben a gazdasági és technológiai elmaradottság továbbra is aggasztó volt a kommunista pártban és a mindennapi életben egyaránt.

A negyvenedik évfordulóra való felkészülés a párt szervezeteiben 1984-ben kezdődött. 1985. február 13-án, a megszokott módon, Budapest „felszabadulásáról” emlékeztek meg a fővárosban. Délelőtt koszorúzási ünnepséget rendeztek a Gellért-hegyi felszabadulási emlékműnél, amelyen részt vettek a budapesti pártvezetés tagjai és a társadalmi szervezetek képviselői, valamint a szovjet nagykövet és a magyarországi szovjet külképviselet tagjai. A nap folyamán Budapest XII. kerületének újonnan létesített parkjában, a Gesztenyés-kertben emlékművet avattak a fasizmus elleni háború hőseinek és a fasizmus áldozatainak.⁴³ A nap végén a budapesti Vígszínházban ünnepélyes megemlékezésen vettek részt az MSZMP PB tagjai, a szovjet nagykövet, a Varsói Szerződés magyarországi főparancsnokságának képviselője és a Magyarországon állomásozó szovjet hadseregcsoport parancsnoka.⁴⁴ A megemlékező beszédet a MSZMP budapesti pártbizottságának első titkára mondta, amelyben a párt későbbi főtitkára, Grósz Károly felidézte a szovjet áldozatvállalást, a magyar antifasizmus hagyományát, a szocializmus építésének nagyszerű kilátását, amely Budapest felszabadításával képzelhető el. Grósz beszédében megismételte a megszokott narratívát, többször is megemlítve, hogy Budapest csak a felszabadulás után válhatott a nép otthonává, a „szocialista haza szimbólumává”, a magyar nép háború utáni újjáépítésben tanúsított önfeláldozásának köszönhetően. A szocializmus elmúlt negyven évét a magyar történelem kiemelkedő és legprogresszívebb időszakának nevezte.⁴⁵

43 Szoboravatás a Gesztenyés-kertben. *Népszabadság*, 1985. február 14.

44 Negyven éve szabadult fel hazánk fővárosa. *Népszabadság*, 1985. február 14.

45 Fővárosunk szocialista hazánk jelképe. *Népszabadság*, 1985. február 14. Az akkoriban szoká-

Az április 4-i nemzeti megemlékezések ünnepségének tervezetét a MSZMP Politikai Irodája 1985 januárjában hagyta jóvá. A párt vezetősége elfogadta az ütemtervet, amely előkészítette az április 2-i díjátadó ünnepségtől az április 4-i ünnepi programokig tartandó eseményeket, felsorolta a meghívott külföldi delegációk tagjait és pontosította az ünnepség hazai és külföldi propagandájának részleteit.⁴⁶ A megemlékezések központi része, amelyet a MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya dolgozott ki, az április 4-i katonai parádé volt, amelyet ekkor minden ötödik évben a „felszabadulás” ünnepén tartottak. Így 1980 után a Magyar Néphadsereg ismét bemutathatta technológiai fejlesztéseit. Akkor még nem lehetett tudni, de ez volt az utolsó április 4-i katonai parádé Magyarország történetében, mivel 1990-ben már nem ünnepelték hivatalosan április 4-ét. A másik fontos program a Magyar Ifjúsági Szövetség által bemutatott történelmi színdarab gálapremiere volt, amely a katonai parádét követte. A nagyszabású történelmi előadás próbáját április 1-jére, míg a bemutatót egy nappal későbbre tervezték.⁴⁷

Április elején érkezett a Szovjetunióba a Lázár György minisztertanácsi elnök vezette magyar politikai küldöttség, hogy megnyissa a Magyar kulturális napok egyhetes rendezvényét.⁴⁸ Az előző évekhez hasonlóan a magyar művészet, tudomány és közélet neves személyiségeinek adták át a legmagasabb állami és művészeti kitüntetéseket. A negyvenedik évforduló előestéjén avatták fel az Országos Széchényi Könyvtár új épületét a budai várban.⁴⁹ Még a megemlékezés napja előtt a magyarországi nagykövetek részvételével országsszerte megkoszorúzták az antifasiszta harcokban részt vett nemzetek katonáinak emlékművét: Harkányban a bolgár, Beremenden a jugoszláv hősökre emlékeztek, ugyanakkor Hajdúböszörményben felavatták a román katonák központi emlékművét.⁵⁰ Ausztrália, Franciaország, Kanada, Lengyelország, Anglia és Új-Zéland

sos történelmi narratívától eltérően Grósz az 1950-es éveket, a magyar sztálinizmus időszakát is megemlítette. A budapesti titkár arról beszélt, hogy a pártnak ezt az időszakot is fel kell vállalnia, ami ekkor már ellenérzést keltett a helyi értelmiségi körökben. A beszéd történeti kontextusáról lásd még Medgyesi 2021, 276.

46 MNL OL 288. f. 5. cs. 931. Ő. e. 2. Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, 1985. január 16.

47 MNL OL 288. f. 5. cs. 931. ő. e. 22–37. MSZMP KB APO: Javaslat a Politikai Bizottság hazánk felszabadulásának 40. évfordulója (április 4.) alkalmából rendezendő megemlékezések részletes programjára, 1985. január 16.

48 Magyar párt- és kormányküldöttség érkezett Moszkvába. *Népszabadság*, 1985. április 1.

49 Megnyitották az új Széchényi Könyvtárt. *Népszabadság*, 1985. április 3.

50 Koszorúzási ünnepségek a felszabadítók emlékműveinél. *Népszabadság*, 1985. április 2.

elesett katonáira a solymári katonai temetőben, az amerikai hősökre pedig a Budaörsi úti amerikai haditemetőben emlékeztek diplomáciai és katonai küldöttség előtt.⁵¹ Országszerte koszorúzási megemlékezéseket tartottak a szovjet hősi emlékműveknél, gyárakban, mezőgazdasági szövetkezetekben és iskolákban. Az ünnep napját a szovjet és magyar hősök emlékműveinek megkoszorúzása előzte meg. Előbbire a szokásos keretek között, a szovjet delegáció részvételével a Szabadság téri szovjet emlékműnél, míg a magyarokra a Hősök terén emlékeztek. Az ünnep előestéjén az Operaházban tartottak ünnepséget, és ugyancsak a szokásos koreográfiát követve április 4-én este az Elnöki Tanács mintegy 1500 vendéget fogadott a Parlament épületében.

A „felszabadulás” napjának fő eseménye azonban az öt éve várt katonai parádé volt, amelyen a magyar nép több mint ezeréves katonai hagyományaira emlékeztek. Utóbbiról a *Népszabadság*, a Magyar Szocialista Munkáspárt központi lapja a következőképpen számolt be: „Tíz óra előtt néhány perccel harsant fel a parancs: »Történelmi zászlóknak tisztelegj!« És ezután a Szózat zenéjére, díszszázad kíséretében felvonultak és a tribün előtt felsorakoztak a katonák, akik a történelmünk dicső korszakaira emlékeztető zászlókat hozták a térre. A Magyar Népköztársaság zászlaja után *honfoglaláskori* fejedelmi zászló következett a sorban, majd egy Árpád-házi királyi zászló, az *Anjou királyok* – a Képes Krónikában több helyen ábrázolt – lobogója, *Hunyadi János* zászlaja, *Hunyadi Mátyás* fekete seregének lobogója, *Dózsa György* szokatlanul nagy formátumú zászlaja, *Zrínyi Miklós*, *Bocskai István*, *Bethlen Gábor*, *Thököly Imre*, *Rákóczi Ferenc*, az 1849-es szabadságharc lobogója. Láthattuk a *Magyar Tanácsköztársaság* egyik dicső alakulatának, a 31. Vörös Gyalogezred, *Nógrádi Sándor* partizánegységének zászlaját is. A sort a demokratikus hadsereg 1945-ös és a 37. Budapesti Forradalmi Ezred csapatzászlója zárta.”⁵²

Így kívánta a hatalom és propagandája elmesélni a szocialista Magyarország hazafias történetét a honfoglalástól a második világháború antifasiszta küzdelmeiig. Az ünnepség koreográfiája és üzenetei ugyanakkor egy fontos változásra hívják fel a figyelmet. Ahogy a negyvenedik évforduló zászlós felvonulása is jelzi, már nem csak az elmúlt négy évtized politikai és társadalmi fejlődése került a válsággal küszködő diktatúra

51 Koszorúzási ünnepségek országszerte a felszabadító hősök emlékműveinél. *Népszabadság*, 1985. április 3.

52 Katonai díszszemle, ifjúsági bemutató. *Népszabadság*, 1985. április 5. (kiem. az eredetiben).

színpadára: az ezeréves magyar történelembe próbálták integrálni a kommunista emlékezetpolitikát. Ez a történelmi elbeszélés természetesen még mindig szelektív képet mutatott, a 20. század történelmi fejlődését pedig teljességgel a kommunista narratívához kötötte. Ez az elbeszélés egyúttal történelmi törvényszerűségként kezelte a magyarországi államszocializmus kialakulását és társadalmi fejlődését. Az, hogy ez mennyire nem volt szükségszerűség, a Kádár-korszak utolsó éveinek április 4-i munkaszüneti napjai mutatták meg: ezeken a napokon tömegek indultak nyugati irányba a szocialista Magyarországon nem kapható hiánycikkek beszerzésére.

Záró megjegyzések

Magyarország hatalmas károkat szenvedett a második világháborúban. Budapest ostroma a háború egyik legnagyobb és legvéresebb hadművelete volt. Közvetlenül a szovjet hadsereg harcai után a helyi kommunisták gyorsan kihasználták helyzetüket és politikai hatalomra tettek szert. Ezzel összefüggésben nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy az egész országban emléket állítsanak az ország „felszabadulásának”. Az országos és helyi kommunista propagandaszervezetek mozgósítása lehetővé tette a politikai emlékezet kulturális gyakorlatának kiépítését és rítusainak évenkénti megismétlését. A „felszabadulás” ünnepe csaknem négy évtizedre a szocialista Magyarország legjelentősebb nemzeti ünnepévé vált. A Szovjetunióhoz való feltétel nélküli hűség, az 1945 előtti magyarországi politikai rendszer elutasítása és a szocializmus magyarországi fejlődésének kezdete mind ebben a szimbolikus évfordulóban összpontosult. Egy 1970-ben végzett felmérésben négy társadalmi csoport tagjait kérdezték meg a társadalmi ünnepek fontosságáról: a mezőgazdasági szövetkezetek parasztjai, az ipari munkások, a fehérgallérosok és a középiskolások társadalmi csoportjából érkeztek válaszok arra a kérdésre, hogy melyik társadalmi ünnepet tartják politikailag a legjelentősebbnek Magyarországon. A négy csoport vagy az április 4-i „felszabadulás évfordulóját”, vagy a november 7-ét, a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” napját jelölte meg a „nép” és a „politika” szempontjából is legjelentősebb szocialista ünnepként. Április 4. a megkérdezettek válasza alapján egyértelműen a legfontosabb politikai ünnep volt a szövetkezetek tagjai és az ipari munkások köré-

ben.⁵³ Ugyanakkor a „felszabadulás” ünnepe nem vált identitásképző jelentőségű eseménnyé, holott ezt a szerepet szánták neki.

Bár április 4. megünneplése, legalábbis hivatalos szinten, hagyományt teremtett, a „felszabadulás” emlékezete a magyar szocializmus különböző történelmi szakaszaiban egymásra épülő tartalmakkal telítődött. Így az ötvenes évek elején az ünnep az általános mozgósítás része volt, katonai-hazafias jellege elsősorban a hidegháború kontextusában értelmezhető. Ez volt a hagyományteremtés időszaka, amelyet a párt és az állam aktívan támogatott, többek között a megemlékezések államjogi szintre emelésével. A későbbi években a központilag tervezett ünneppsorozat és az egységes propagandaüzenetek összehangoltabbá tették az eseményeket országszerte. Április 4. ideológiai tartalma a szovjet katonai győzelem ünnepléséből egyre inkább a magyar szocializmus társadalmi fejlődésének megidézésévé vált. Ezt egyrésről a hatalom mindig az adott világpolitikai kontextusnak megfelelően, a hidegháborús helyzethez mérten alakította. Az ötvenes években szembeötlő az ünnep militáns jellege, nemcsak a katonai, de a társadalmi mobilizáció terén is. A hetvenes évekre ez a tendencia alábbhagyott, a hidegháború két táborának társadalmi fejlődése terén megidézett konvergenciaszemlélet tette lehetővé tette, hogy a szocialista társadalomfejlődést mutassák be. Másrésről ez a belső fejlődés különböző narratívákba helyezve jelent meg a Kádár-korszak politikai ünnepeiben. Míg a hetvenes évek elején kizárólagosan a szocialista fejlődés legújabb szakaszáról volt szó, a nyolcvanas évekre ezt a magyar történelemben integráltan kívánták megjeleníteni, mint az ezeréves történet legutóbbi fejezetét. A „felszabadulás” évfordulója kétségtelenül a magyar kommunista identitás részévé vált, a szocialista nemzet egységes történelmét hirdetve. A kommunista identitás azonban a nyolcvanas évek végére már a párttagok számára sem jelentett vonzó elbeszélési keretet. Egyre több nézetet revideált a professzionalizálódó hazai történettudomány is, az ünnep kiürülése pedig a társadalmi támogatottság hiányát jelezte, amely egyre erősödött a nyolcvanas évek végére. A „felszabadulás” ünnepe végül is egy politikai-ideológiai kísérlet volt a kollektív identitás kialakítására, amely a szocialista rendszer bukásával szinte nyomtalanul eltűnt a köztudatból, maga után hagyva a „felszabadulás” kapcsán máig tartó tudományos és társadalmi vitákat.

⁵³ Jakab 1982, 87.

Irodalom

- Bank, Barbara – Mihályi, Balázs – Tóth, Gábor (összeáll.) 2021: *Naplók az óvóhelyről. Budapest ostroma civil szemmel*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Bartha, Ákos 2021: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest, Jaffa.
- Benedek, István Gábor – Vámos, György 1990: *Tépd le a sárga csillagot. Interjúk az 1944-es budapesti zsidó ellenállásról*. Budapest, Pallas.
- Brown, Archie 1996: *The Gorbachev Factor*. Oxford, Oxford University Press.
- Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Debreczeni-Droppán, Béla 2020: Hálaadás a Vörös Hadseregnek – A „Felszabadulás” első ünnepe Budapesten, 1945. április 8. *Újkor.hu*, április 8. <https://ujkor.hu/content/halaadas-vo-ros-hadseregnek-felszabadulas-elso-unnepe-budapesten-1945-aprilis-8> (Letöltve: 2024. február 19.)
- Eby, Cecil D. 2007: *Hungary at War: Civilians and Soldiers at World War II*. University Park, The Pennsylvania State University Press.
- Fischer, Beth A. 2017: *Reagan külpolitikai fordulata – A hidegháború vége*. Budapest, Antall József Tudásközpont.
- Germuska, Pál 2010: *Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között*. Budapest, Argumentum.
- Haga, Lars Peder 2016: Coming to Terms with Europe: Konstantin Simonov and Oles’ Honchar’s Literacy Conquest of East Central Europe at the End of World War II. In Babiracki, Patryk – Jerslid, Austin (eds.) *Socialist Internationalism in the Cold War: Exploring the Second World*. Palgrave Macmillan, 19–48.
- Hobsbawm, Eric 1983: Introduction: Inventing Traditions. In Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.) *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press, 1–14.
- Irwin-Zarecka, Iwona 2017: *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. London – New York, Routledge.
- Jakab, Zoltán 1982: Társadalmi ünnepek és ünnepi érzület – a hetvenes évek elején. *Kultúra és Közösség*, 9/5: 81–92.
- Koselleck, Reinhart 2002: War Memorials: Identity Formations of the Survivors. In uő.: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Transl. Todd Presner. Stanford, Stanford University Press, 285–326.
- Krausz, Tamás – Varga, Éva Mária 2013: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Levéltári dokumentumok 1941–1947*. Budapest, L’Harmattan.
- Lane, Christel 1981: *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society – the Soviet Case*. Cambridge, Cambridge University Press.
- L. Balogh, Béni (szerk. és bevezető tanulmány) 2015: „Törvényes megszállás”. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.
- Máthé, Áron 2015: Április 4. – Egy „népi demokratikus forradalom”? *Valóság*, 58, 5: 87–99.
- Mayo, James M. 1988: War Memorials as Political Memory. *Geographical Review*, 78, no 1: 62–75.
- Medgyesi, Konstantin 2021: „Karcsikám, csináljon már valamit, löjünk...”: az erőszak tudati elemei Grósz Károly életében. In Margittai, Linda – Tomka, Béla (szerk.) *Történelem és erőszak*. Szeged, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 273–289.
- Mihályi, Balázs – Rohánszky, Mihály – Tulok, Péter 2022: *Budapest ostroma – Svéd diplomaták, terror, kitörés*. Magánkiadás.
- Nemeskürty, István 1972: *Requiem egy hadseregért*. Budapest, Magvető.

- Nevenkin, Kamen 2020: *Budapest-erőd 1–2. – A magyar főváros ostroma 1944–45.* Ford.: Barnaky Péter. Budapest, Peko.
- Potó János 2003: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika.* Budapest, Osiris.
- Rolf, Malte 2013: *Soviet Mass Festivals.* Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- Siegelbaum, Lewis H. 1988: *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Todorov, Tzvetan 2003: *Hope and Memory: Lessons from the Twentieth Century.* Princeton, Princeton University Press.
- Tóth, Sándor 1980: *A budai önkéntes ezred.* Budapest, Zrínyi.
- Ungváry, Krisztián 2006: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, Osiris.
- Ungváry, Krisztián 2015: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet.* Budapest, Osiris.
- Ungváry, Krisztián 2021: *Budapest ostroma.* Nyolcadik, bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, Corvina.
- von Gelderen, James 1993: *Bolshevik Festivals, 1917-1920.* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.